

токолів трійки Харківського облуправління НКВС за 1937 р. Засуджених поділено на групи за місцем роботи на момент арешту або характером судимостей, що дає змогу дослідити, з яких сфер «вилучали» неблагонадійних або хто з «кримінальників» був найбільш небезпечний для режиму.

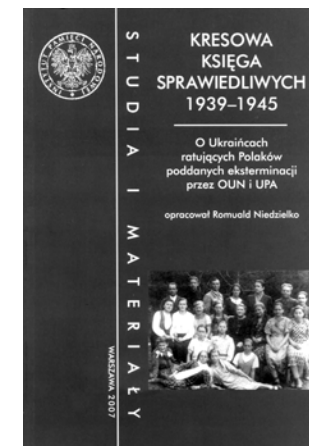
У другій частині книги дослідників зацікавлять і розсекречені відомчі матеріали партійних зборів в органах НКВС та міліції, що проводилися під час і після припинення масової каральної операції. Ці архівні знахідки ілюструють не лише контрольований Москвою фінал репресивної кампанії та повернення НКВС у межі його компетенції, а й розпочатий згодом процес реабілітації.

Промовці на презентації та учасники дискусії, зокрема старші наукові співробітники Інституту історії України НАНУ кандидати історичних наук Валерій Васильєв і Роман Подкур, відзначили високий професійний рівень підготовленого міжнародним колективом істориків нового видання, наголосивши на унікальності деяких архівних знахідок.

Важливим здобутком праці стало те, що завдяки опублікованим документам можна на ширшій джерельній базі провести порівняльний аналіз «куркульської операції» з іншими масовими кампаніями НКВС і репресіями проти партійно-державних еліт. Водночас серед «білих плям», які ще залишаються для наступних дослідників, упорядники нового видання та рецензенти називають більш повне опрацювання архівних документів і статистичної звітності органів прокуратури УРСР. Під час роботи над збірником лише частково опрацьовано документи обласних і республіканської прокуратур, військових трибуналів військ НКВС і Військової колегії Верховного Суду СРСР, які містять матеріали слідства, протоколи допитів, очних ставок та судові вироби у справах співробітників НКВС УРСР. Їх так само треба досліджувати й уводити в науковий обіг.

Kresowa księga sprawiedliwych. 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, opracował Romuald Niedzielko. Studia i materiały. – Т. 12. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2007. – 223 s.

Кресова книга праведних. 1939–1945. Про українців, які рятували поляків від винищення з боку ОУН і УПА / Упор. Роман Недзелько. Студії і матеріали. – Т. 12. – Варшава: Ін-т національної пам'яті, 2007. – 223 с.

Станіслав С. Стемпень*

Дотепер польські та українські історики у дослідженнях, присвячених Другій світовій війні, головну увагу звертали на висвітлення героїзму чи мартирологію своїх співвітчизників, а в текстах про міжнаціональні взаємини акцент робили на конфліктних ситуаціях, залишаючи поза розглядом ті конкретні ініціативи поляків чи українців, що мали на меті припинити взаємну боротьбу й зменшити політичне протистояння¹. Відтак питання гуманітар-

* *Стемпень С.* — доктор, директор Південно-Східного Наукового Інституту у Перемишлі (Польща).

¹ Останніми роками з'явилися певні спроби в представленні деяких аспектів співпраці польського й українського визвольних рухів. У польській історіографії на увагу заслуговують, наприклад, праці: *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993; *Idem.* Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939–1944) // *Dzieje najnowsze.* – Warszawa, 1981. – № 1/2; *Motyka G., Wnuk R.* «Pany i rezuny»: Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. – Warszawa, 1997 та ін. З українських варто згадати: *Льюшин І.* Українська повстанська армія і Армія крайова: Протистояння в Західній Україні (1939–1945 pp). – К., 2009, а також її польський переклад: *UPA i AK w Zachodniej Ukrainie (1939–1945).* – Warszawa, 2009.

них позицій і відважного опору репресіям, чинниками яких була національна належність, перебували за рамками наукових інтересів. Безперечно, у дотеперішній польській та українській історіографії бракує досліджень, присвячених порятунку українцями поляків, яким загрожувало знищення з боку українського підпілля, а також рятуванню поляками українців, на яких чатувала не менша небезпека польського насильства. Тому слід усіляко вітати дослідницькі зацікавлення Ромуальда Недзелька з Інституту національної пам'яті у Варшаві, що були вперше реалізовані у публікації під назвою «O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA» («Про українців, які рятували поляків від винищення з боку ОУН і УПА»), в додатку до якої автор умістив список поляків, котрі рятували українців².

Необхідно пам'ятати, що трагізм II світової війни полягав не лише в мільйонах убитих і поранених на фронтах вояків чи у величезних жертвах серед цивільного населення, але також у тому, що водночас на жертви агресії перетворилися колишні сусіди іншої національності, які до війни загалом жили у злагоді, взаємно допомагаючи один одному в повсякденних справах і польових роботах, і які, до того ж, нерідко були пов'язані родинними стосунками. Як далеко повинні були зайти пропагандистські доктрини, щоби попри родинно-сусідські зв'язки й моральні імперативи розпалювати та скеровувати ненависть проти односельців-іновірців. Звичайно, у випадку поляків і українців можна дискутувати на тему: «Хто розпочав?», але тут обидві сторони ніколи не дійдуть згоди. Так, справді, відповідь на це питання не розв'яже проблеми, адже не з'ясовує причин, чому люди вірять, що етнічні чистки можуть допомогти відродженню втраченої державності або поліпшити долю власного народу. Чому не хочуть пам'ятати, що після вчиненого злочину не лише вони, а й наступні покоління (мовляв, «в ім'я яких боролися») успадкують, інколи на віки, провину попередників. На щастя, жоден народ у світі не складається із самих злочинців, так само, як, на

² Перше обговорення цієї книжки ми здійснили в рецензійному матеріалі: *Stepień S. Splamieni winą – oczyszczeni cnotą // Biuletyn Ukrainoznawczy / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. – Przemyśl, 2007. – № 13. – S. 279–291.*

жаль, лише з праведників. Утім, власне ці останні є «сіллю батьківської землі».

Говорячи про українсько-польський конфлікт на Волині і Східній Галичині, у жодному випадку не можна ототожнювати антипольські виступи з позицією всього українського народу. Вони відбулися лише на теренах колишньої Польської держави, де в міжвоєнний час мешкала 5-мільйонна українська громада. На те, що у польській та українській історіографії поширена загрози тенденція ототожнення окреслених діянь із цілими народами (наприклад, замість писати АК, ендеція, УПА й ОУН — пишуть «поляки», «українці»), використовуючи позаправовий принцип збірної відповідальності, ми вже звертали увагу у наших публікаціях³. Більшість народу, близько 25 мільйонів етнічних українців, проживала на території Центральної та Східної України, де, окрім повалення радянської влади й запанування на цих землях німецької окупаційної адміністрації, не доходило до антипольських виступів, хоча в таких регіонах, як Житомирщина чи Поділля, куди дійшли похідні бандерівські й мельниківські групи, польське населення становило значний відсоток місцевих мешканців. Слід також наголосити, що пропаговані ОУН націоналістичні настанови не охопили всього українського суспільства, навіть на землях, що традиційно були під впливом цієї організації, а саме західноукраїнські терени.

У науковій літературі треба дуже коректно використовувати спеціальну термінологію, тобто вживати назви конкретних організацій, партій, угруповань, збройних формувань чи навіть локальних спільнот, котрі вчинили злочинні дії. Якщо це неможливо з'ясувати, то слід писати у формі припущення (наприклад: «правдоподібно українське або польське підпілля», «факти засвідчують, що це швидше за все був відділ УПА... або... АК», урешті «серед нападників були мешканці такого чи іншого села»). Окрім того, треба додати, що проти ідентифікації УПА й ОУН з українським народом говорить і факт, що ці організації не мали абсолютного мандату репрезентувати народ, отриманого у правовий

³ Див., напр.: *Stepień S. Akcja «Wisła»: Propozycje do podręczników szkolnych i materiałów pomocniczych dla nauczycieli // Akcja «Wisła» / Pod red. J. Pisułkińskiego. – Warszawa, 2003. – S. 204.*

спосіб чи через демократичні вибори. Були це (на відміну від АК, яка мала повноваження від легітимного польського уряду) угруповання партійного характеру, як, наприклад, на території Польщі — Національні збройні сили чи Гвардія (пізніше Армія) людова. Спробу отримати мандат від імені народу українське підпілля здійснило щойно у липні 1944 р., створивши Українську головну визвольну раду, до якої, окрім ОУН, увійшли представники легальних передвоєнних політичних партій, громадських організацій і церковних інституцій. Проте, наслідки війни вже були визначені, й, окрім того, частина діячів ОУН не визнала цього представництва, залишившись на позиціях тоталітаризму й «провідної ролі» своєї партії.

Р. Недзелько розпочав надзвичайно важливу роботу не лише з історичного, а також суспільно-психологічного та етичного поглядів, постановивши опублікувати доступні вже тепер записи й реляції, котрі свідчать про те, що окрім загального тиску націоналістичного середовища, і навіть репресій українського збройного підпілля стосовно своїх земляків, котрі рятували польське населення на етнічно мішаних землях, чимало українців удавалося до таких гуманітарних дій, іноді розплачуючись за це власним життям. Завдання автора не було простим, адже площина польсько-українських відносин упродовж II світової війни й перших повоєнних років замовчувалася та навіть приховувалася понад 60 років. Багато свідків тих випадків, поляків і українців, на сьогодні вже відійшли у Вічність. За комуністичних часів таких осіб переслідували, здійснюючи натомість ідеологічну індоктринацію міфу «панської Польщі» (в Україні/УСРСР) чи образу «гайдамацьких головорізів» (у Польщі/ПНР). Тому назагал свідки тих подій не розповідали своїм дітям та онукам про власні гідні вчинки. Чимало з них після закінчення війни змушені були залишити місця постійного проживання чи навіть емігрувати (з огляду на цілком вірогідні репресії комуністичного режиму). Тому впродовж післявоєнного десятиліття дослідники польсько-українських відносин не мали можливості почути їхні розповіді, а сьогодні багатьох із цих свідків уже немає серед нас.

Автор рецензованої публікації перебував у надзвичайно складній ситуації. Здебільшого він спирався на посередні джерела, вірогідність яких щодо поряткованих і тих, хто рятував, не

викликає застережень, однак стосовно очевидних або потенційних винуватців репресій та злочинів такої певності немає. *По-перше*, не завжди вони були знані жертвам, часто інформація про них надходила від третіх осіб, які також, своєю чергою, не були добре обізнані. *По-друге*, траплялося, що винуватці ототожнювалися з раніше задіяними на даних територіях відділами, що «вже промаршували» і їх ідентифікація була утрудненою чи взагалі неможливою. *По-третє*, нападники зазвичай, бажаючи сховати свою ідентичність, використовували у практиці різного роду «камуфляжі». *По-четверте*, «страх має великі очі» — відтак психологічно завдані кривди приписувалися «більшим і численнішим» злочинцям, а нерідко тим, від котрих уже раніше зазнавали певних прикостей, ідентифікуючи їх як ворогів. Нарешті, *по-п'яте*, час робить своє: розпізнавання українських відділів зі сторони польського підпілля, особливо польських мешканців так званих східних окраїн було слабким, для того, аби виказати винуватців, нерідко використовувалися почуті відомості. Існує також загальна тенденція приписування всього «бандерівцям», хоча у Західній Україні існували також інші (і не тільки українські) збройні угруповання. Деколи за «бандерівців» із провокаційною метою видавали себе радянські партизани (насамперед із загонів НКВД), котрі вдавалися до грабунку й убивств, особливо коли були добре напідпитку чи мали «спецзавдання» розпалювати польсько-український конфлікт⁴. За «бандерівців» приймали також звичайних сільських грабіжників, котрих під час і після війни не бракувало не лише на теренах з етнічно мішаним населенням, а й у Центральній Польщі, наприклад у Келецькому воєводстві, де етнічних українців майже не було.

Наступне принципове питання щодо праці Р. Недзелька лежить у площині виявлення автором певної інформації про українців, які рятували поляків. Із публікації довідуємося, що він занотував випадки рятування поляків аж у 500 місцевостях.

Ким були українці, які рятували поляків від рук своїх земляків? Найчастіше — донедавніми сусідами, часто друзями або ж навіть родичами, траплялося також, що й нападниками, воя-

⁴ Див. докладніше: *Chmielarz A. Ukrainie tropy: Dokumenty // Karta. – Warszawa, 1991. – № 4. – S. 132-135.*

ками УПА, які не погоджувалися з рішеннями регіональних військових командирів щодо знищення польських земляків. Переважно у донесеннях та інших джерелах не занотовано їхніх прізвищ, відтак ці люди залишилися невідомими. Шкода, що автор, принаймні в деяких випадках, не спромігся встановити ідентичність осіб, які виступали на захист поляків. Ідеться насамперед про греко-католицьких і православних душпастирів. Це було можливо — наприклад, із православним священиком с. Башуки Кременецького повіту (с. 63), ім'я якого можна було з'ясувати, спираючись на архів Польської автокефальної православної церкви у Варшаві або відвідавши сучасну парафію у тому ж таки селі, де, безперечно, ще є живі свідки, котрі можуть пам'ятати духовну особу часів війни. У багатьох випадках існували також детальні опрацювання подій у конкретних місцевостях. У наведеному вище випадку справа була гідна уваги хоча б тому, що одного православного священика за допомогу полякам українське підпілля вбило разом із родиною. Із греко-католицькими духовними справа ще простіша, адже з першої половини XIX ст. влада цієї церкви майже щорічно видавала «Епархіяльні шематизми», що містили докладні дані про парафії й духівництво (окремо для кожної епархії)⁵.

Автор інформує про 384 особи української національності, які були страчені українським підпільним рухом за порятунок поляків від репресій зі сторони того ж таки підпілля. Число це могло бути й більшим. В Україні, на жаль, до цього часу таких досліджень не проводилося, а в Польщі — лише частково, відтак існують розбіжності, котрі засвідчують, що таких осіб могло бути від 1 до 5 тис. (див. с. 10, примітка 12 рецензованої книжки). На жаль, найчастіше вони гинули через обвинувачення «у зраді українського народу», а насправді ж вони продемонстрували гідний по-

⁵ У сучасній Україні вони перевидані у вигляді збірників, що містять усі тогочасні річники шематизмів у перекладі англійською мовою (див.: *Blazejowskyj D. Historical Šematism of the Archeparchy of L'viv (1832–1944). Vol. I–II.* – Kyiv, 2004; *Idem. Historical Šematism of the Eparchy of Przemyśl, including the Apostolic Administration of Lemkivščyna (1828–1939).* – L'viv, 1995; *Idem. Historical Šematism of the Eparchy of Stanislaviv (1885–1938).* – L'viv, 2002.

диву, героїчний доказ українського патріотизму, залишившись відданими моральним постулатам християнства, а також слову перестороги одного з найвидатніших українських духовних провідників митрополита Андрея Шептицького, який уже на початку свого владцтва на галицькому митрополичому престолі у 1908 р., після вбивства намісника Галичини Анджеея Потоцького, з обуренням промовляв:

«Злочинами не служиться народові: злочин, сповнений в ім'я патріотизму, є злочином не лиш перед Богом, але і проти власної суспільності, є злочином проти вітчизни. [...] яко Русини мусимо піднести як найголосніший протест проти самої гадки, що можна святій справі народній служити закривавленими руками. Ні! Ні! — ради Бога ні! Народові служиться любов'ю, працею, пожертвуванням; народові служиться святістю, чеснотою, а далеко від тої праці хай стоять ті, що її в безодню крові і болота пхають. Протест обурення і відразі з нашої сторони мусить бути сильніший, тим голосніший, тим загальніший, чим більше в противнім случаю ми могли би бути наражені на ту страшну небезпеку, що декому з нашої молодіжі злочин може видаватися героїзмом. А та небезпека дійсно грозить для того, бо в наших часах чимраз більше — на жаль — людей, котрі в політиці хотять бути вільними від християнської етики; від відкинення християнської етики до відкинення всякого морального закону лиш один крок, — крок над пропастью»⁶.

Про свою позицію митрополит Андрей Шептицький нагадував неодноразово. Наприклад, 1932 р., у відомому «Слові до української молоді», скерованому, власне, до членів ОУН, він писав:

«Розуміється, що любов не може йти в парі з ненавистю, бо ненависть чим більше звужена, тим більше з любови робить егоїзм. Можна своїх прав боронити і своїх прав доходити, але не шляхом ненависти до других людей. [...] Ви [...] в жертві йдете часом так далеко, що Ви не лише себе готові посвятити, але й готові посвятити чуже добро і загально-національні цінності. А це вже не є прикмета, а пересада, що може знищити до самої суті ту прикмету, з якою лучиться. Чуже добро і чуже щастя повинно бути свя-

⁶ Нива (Львів). – 1908. – 1 травня. – Ч. 9. – С. 285–286. Передано за тогочасним українським правописом, як і інші цитати з джерельних текстів.

те не лише для християнина, але й для людини, як такої. І нарушувати це добро не вільно нікому. Бо найкраща ціль не освячує лихих засобів. А маєте ще й ту хибу, що свої гадки і свій спосіб бачення річей надто часто хочете накинути іншим, навіть часом засобами насильства і сліпого терору. Мало у Вас того, що давніші покоління називали толеранцією. [...] Чиж ми помилялися думаючи, що поза атмосферою свободи, свобідної добровільної власної волі, нема для людей ані добра, ані щастя, ані будуччини, або думаючи, що це знак слабости чоловіка, коли він не може іншого переконати і мусить його аж змушувати? Чи кличі, що відбирають свободу, можуть свободу принести? [...] На склоні мого життя закликаю Вас: застановіться над моїми словами, двічі-тричі їх прочитайте, передумайте глибше їхнє значіння! Бо не дай Боже, щоби хаос і зло, яке гряде, застало нас у такому розбиттю, в якому сьогодні находимося!»⁷.

Найбільш характерним був пастирський лист від 21 листопада 1942 р. «Не убий», в якому митрополит виразно закликав:

«Дивним способом обманюють себе і людей ті, що політичне вбивство не уважають гріхом, наче би політика звільняла чоловіка від обов'язку Божого закону та оправдувала злочин, противний людській природі. Так не є. Християнин є обов'язаний заховувати Божий закон не тільки в приватному житті, але й в політичному та суспільному житті. Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку, і так само заслугує на кару Божу і на клятву Церкви»⁸.

До цієї справи митрополит А. Шептицький повертався у пастирських листах 1943 р., в яких закликав вірних полишити шлях, що його обрали радикальні угруповання, та рятували життя й майно польського населення⁹.

⁷ *Андрей Митрополит*. Слово до української молоді. – Л., 1932. – С. 4–5.

⁸ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: Документи і матеріали 1899–1944. – Т. II: Церква і суспільне питання. – Кн. 1: Пастирське вчення та діяльність / За ред. А. Кравчука. – Л., 1998. – С. 225. Польський переклад у кн.: *Metropolita Andrzej Szepczycki. Pisma wybrane / Red. Szeptycka M.H., Skórka M. OSBM.* – Kraków, 2000. – S. 405–417.

⁹ Див.: Письма-послання митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації. – Ч. II. – С. 416–425.

На початку 1944 р. А. Шептицький видав пастирський лист «Мир о Господі», де в ім'я етики та християнської любові, а також почуття національної гідності українців категорично закликав до припинення вбивств¹⁰. А. Шептицький до кінця життя залишався послідовним у своїх поглядах щодо ганебної ролі насильства у стосунках між людьми.

Р. Недзелько у рецензованій праці встановив прізвища 896 українців, що рятували поляків від смертельної небезпеки. Дивним натомість видається подана в додатку до вступу таблиця, де зазначено 1341 особу. Автор не пояснює, на підставі яких джерел встановив таку кількість, посилаючись на інформацію з польського журналу «Na rubieżu» («На рубежі»), і пише, наприклад:

«Ришкова Воля, гміна Вязівниця — село, де українське населення переважало польське, бл. 1800 мешканців. У 1945 р. частина українців разом із греко-католицьким священником Теодором Левицьким попереджала поляків про напади УПА» (с. 189)¹¹.

Якою була ця частина українців — невідомо. Напевно, менше, ніж половина, адже тоді, мабуть, було б написано «більшість українців». Могло це бути як 10%, так і 40% мешканців якогось великого села, де переважало українське населення, а за таких обставин «праведних українців могло бути навіть кількостот».

Завдяки такому поводженню з джерелами, згідно з інформацією автора, українці рятували понад 2500 поляків. З упевненістю можна стверджувати, що врятованих було значно більше.

¹⁰ Докладно про це писав відомий польський історик Ришард Тожецький (1925–2003 pp.) у ст.: *Metropolita Andrzej Szepczycki // Znak (Kraków).* – 1988. – Т. XL (9). – S. 55–63; *Idem. Postawa metropolity // Więź (Warszawa).* – 1988. – Т. XXXI (7/8). – S. 99–115. Див. також: *Heydenkorn B. Polityczna działalność metropolity Szepczyckiego // Zeszyty Historyczne.* – Paryż, 1985. – № 72. – S. 104–106. Велике ангажування А. Шептицького у справі нормалізації польсько-українських відносин під час війни підтвердив Владислав Сила-Новицький, який від імені польського еміграційного уряду контактував із митрополитом у 1941–1942 pp. (див.: *Spotkałem się z Szepczyckim: Z Władysławem Siłą-Nowickim rozmawia Mirosław Sycz // Więź.* – 1988. – Т. XXXII (9). – S. 103–107).

¹¹ Тут і далі усі цитати з польськомовних публікації подаю у власному перекладі українською мовою.

Заради справедливості заслуговують на згадку й ті українці, котрі попереджали й рятували поляків від репресій із боку нацистських окупантів, робили це також особи, які у перший період війни перебували на службі у німців. Також звичайні українці, на селі чи в місті, нерідко, дізнавшись про заплановані німцями облаву або пацифікацію, застерігали й переховували поляків, через що, без сумнівів, наражалися на німецькі репресії, як також на осуд із боку антипольськи налаштованих земляків.

Згадуючи пацифікацію села Кашице біля Перемишля, проведеної німцями у травні 1940 р. із залученням української поліції, Броніслава Валчак стверджувала:

«Юзек (чоловік Б. Валчак — С. С.) з братом Владиславом втікли. Вони мали за плотом добрих сусідів-українців, які попередили їх. Казали — утікайте, бо буде облава»¹².

Вважаю, що такі випадки автор повинен узяти під увагу. В українській літературі можна також відшукати інформацію щодо поляків, які рятували українців перед загрозою репресій гітлерівського окупанта. Один із чільних українських політиків міжвоєнної доби Антін Чернецький, серед іншого, зауважував у своїх споминах:

«За ранених у шпиталі німці були певні, бо хоч українець був директором шпиталю (д-р М. Свистун), то в шпиталі, крім українців, працювали ще польські монахині і медсестри та лікар-поляк д-р Мостовий. Власне ці поляки в тайні перед д-ром Свистуном і українськими монахинями підготували втечу українських підпільників.

Одного вечора прийшов до мого мешкання знайомий лікар д-р Мостовий, колишній директор тернопільського шпиталю, і в глибокій таємниці сказав мені: «Ваші хлопці вже підлікувалися і нині — завтра можуть їх німці забрати. Скажіть вашим, хай вночі їх заберуть. Ми все приготували. Служби мають тільки наші польські медсестри. Директор д-р Свистун нічого не знає. Я поляк, але не думаю українців віддавати німцям. *Німці і так нас не розсудять* (підкреслення моє. — С. С.). Я зараз пішов до Союзу кооператив і дав знати про це нашим підпільникам, замовчуючи прізвище д-ра Мос-

тового. Хлопців зі шпиталю тої ночі викрали. Німці лютилися, але не могли нічого зробити»¹³.

І подібних випадків з одного та іншого боків було чимало.

Правду кажучи, не справа рецензента доповнювати рецензовані публікації. Та мені все ж таки хотілося б привернути увагу автора до тієї цінної інформації, яка іноді міститься у малотиражних регіональних виданнях. Наприклад, Марія Кендра у своїй праці «Zarys dziejów Baligrodu (od roku 1918)» («Нарис історії Балігорода (від 1918 р.)») стверджує:

«Для висвітлення позиції українців варто взяти до уваги поведінку одного з членів УПА, який зі своїм командиром з'явився у помешканні однієї з польських сімей (йдеться про здійснену УПА 6 серпня 1944 р. пацифікаційну акцію, під час якої розстріляно близько 40 поляків. — С. С.). «Проводир» мав список, згідно з яким шукав батька мешканки Балігорода, яка пізніше описала це. Через те, що у списку батька не було, він вирішив забрати сина господаря. Тоді ж з горища задумав зійти інший син, зацікавлений приходом до хати незнайомих. Натомість бандерівець, що стояв біля дверей, не впустив його, одночасно не дав можливості ввійти до хати й сусідові (також полякові), сказавши їм сховатися. Це їх і врятувало. Однак коли забраного сина провадили на місце страти через район щільної забудови, член УПА, котрий ішов за приреченим на смерть, тихим голосом його попередив про розстріл і сказав йому тікати. Той послухався й таким чином урятував собі життя. Не дозволив також розстріляти польського священника (о. Юзефа Мезіна) український священник (Мирослав Олешко. — С. С.)»¹⁴.

Далі авторка акцентує увагу на почутті колективної солідарності мешканців описаного містечка. Після згаданої репресивної акції УПА польські сім'ї, які залишилися живими, намагалися знайти притулок у довколишніх лісах.

«Тут, — пише М. Кендра, — зустріли сусідів-українців, котрі боялися адекватних дій із боку польських партизанів. Домовилися [поляки й українці], що коли з'являться бандерівці, українці будуть стверджувати, що всі тут є україн-

¹² Wielgosz J.E. Kaszyce 7 marca 1943 r.: Okupacja i rasyfikacja. — Kaszyce, 2002. — S. 68.

¹³ Чернецький А. Спомины з мого життя. — К., 2001. — С. 120–121.

¹⁴ Kędra M. Zarys dziejów Baligrodu (od roku 1918). — Przemyśl, 1985. — S. 10.

цями, а якщо натраплять на них польські партизани, поляки мали захистити українців. Спільна доля об'єднувала простих людей»¹⁵.

Наведений М. Кендрою останній фрагмент є звітом, що побачив світ у виданій у Польщі кілька десятиліть тому праці під назвою «*Pionierzy. Pamiętniki osadników bieszczadzkich*» («Піонери. Щоденники бещадських поселенців») (Rzeszów, 1975, s. 62–63).

Як видно, обидві ці праці Р. Недзельку невідомі. Щоправда, він згадує про події в Балігороді й ставлення місцевих українців, а також про греко-католицького пароха, але його прізвище (Олешко) подає перекинутом (Оленько), хоча це легко було з'ясувати за згаданими вище греко-католицькими єпархіальними шематизмами.

Позицію іншого греко-католицького священника занотував польський дослідник Анджей Потоцький, який у книзі «*Bieszczadzkie losy. Wojkowie i Żydzi*» («Бещадські долі. Бойки і євреї») (Rzeszów; Krosno, 2000) писав:

«У цьому ж 1945 р. УПА увела в ліс поляка з Терки Францішка Яжину. Його дружина, також полька, пішла до греко-католицького пароха Леона Сальвіцького з проханням, аби заступився за її чоловіка. Священик Сальвіцький, вислухавши жінку, удався до лісу. Його заступництво допомогло звільнити викраденого цілим і неушкодженим»¹⁶.

Водою праці Р. Недзелька є те, що він зовсім не скористався українською літературою, бодай тією, що видавалася у Польщі, як, наприклад, спогади Омеляна Пелчєня «*Dziewięć lat w bunkrze*» («Дев'ять років у схроні») (Lublin, 1991) або п'яти томна серія «Закерзоння. Спомини вояків УПА» (Варшава, 1994–2005) за редакцією Богдана Гука. Вони містять інформацію про «інший бік медалі», тобто порятунок поляками українців, яким загрожувала небезпека з боку польського підпілля, адже ця проблема також цікавила автора, у рецензованій книжці навіть є додаток під заголовком «Поляки — з допомогою до українців». Крім цього, зга-

дані публікації містять інформацію стосовно порятунку українцями польського населення, якому загрожувало знищення з боку українського збройного підпілля.

Слід також наголосити, що позиція українського населення стосовно репресивних акцій УПА проти поляків була неоднозначною й далекою від суцільного схвалення. Засвідчують це, зокрема, і написані по роках спомини одного з українських партизанів, уміщені в першому томі серії «Закерзоння». Знаходимо там, між іншим, такий фрагмент:

«Мій батько, як завжди, був закритий у собі. Дивився, переживав, мовчав, терпів. Маючи за найбільший авторитет Івана Франка, не занадто прихильно дивився на наш рух. Не підтримував такої форми боротьби, яку ми обрали, бачив її слабкі місця. Води творять люди, а люди як люди: між ними чесні й нечесні. Немило було йому, що на початку кушевою боївкою командувала в Тудорковичах нечесна людина — “Перун”, цей, як можна було б навіть сказати, бандит, став командиром, бо в Угринові районним був тоді його крєвняк “Вода”»¹⁷.

Конкретнішу, хоча й анонімну щодо винуватців і потенційних жертв, інформацію знайдемо у спогадах іншого вояка УПА — Івана Матійця. Згадуючи час перебування під арештом у Грубєшові, він писав:

«З Волині походив міліціант Янек. Як з поляками було там гаряче, його переховувала там українська родина (виділення моє. — С. С.), тож він не ставився до нас погано, він часто брав мене з собою, ідучи по харчі на столівку. Там просив подати собі їсти, але віддавав мені»¹⁸.

Польсько-українські змагання на різних територіях відбувалися з неоднаковою динамікою — чи то на Волині, чи то у Східній Галичині. Волинь за часів царату була особливо занедбаною щодо господарського розвитку та освіти, тут не було обов'язкового навчання, рівень української національної свідомості був слабким, а православна церква — майже цілком зросійщеною. Крім того,

¹⁵ Kędra M. Zarys dziejów Baligrodu (od roku 1918). – S. 10–11.

¹⁶ Potocki A. Bieszczadzkie losy. Wojkowie i Żydzi. – Rzeszów; Krosno, 2000. – S. 104.

¹⁷ Закерзоння: Спомини вояків УПА / Ред. Б. Гук. – Варшава, 1994. – Т. 1. – С. 119.

¹⁸ Закерзоння: Спомини вояків УПА. – Т. 2. – С. 88.

у міжвоєнну пору регіон був сильно скомунізованим. Згадані чинники сприяли податливості крайової української спільноти на пропаганду з боку ОУН, яка провину за біди й нещастя місцевих українців поклала на поляків.

Згодом, під час переселенської кампанії 1944–1946 рр., а також акції «Вісла», у деяких регіонах польсько-український антагонізм значно послабшав. Серед більшості сільських громад на етнічно мішаних землях «вигнання українців» із родинних осель та землі, що передавалася з покоління у покоління, викликало співчуття зжитих із ними польських сусідів, також селян. Згадуваний Омелян Пелчень і його товариш Степан Сорочак могли чимало років переховуватися у схроні тільки дякуючи співчуваючим їхній долі знайомим полякам. Однією з таких була Анелія Круць з Іскані, що одного разу так розповідала про переховуваних:

«Ходила сьогодні вранці до сповіді. Мусіла висповідатися, що помагаю українським партизанам. І знаєте, що мені відповів священик? Сказав: “Не бійся, дитино! — це не гріх, бо в Євангелії говориться, хто голодному дає, тому Бог віддасть”. І ще сказав, що ці, хто за Батьківщину борються і вмирають, не є бандитами!»¹⁹.

Той самий О. Пелчень подає також реальний приклад порятунку поляком свого брата Антонія²⁰, а з «іншої сторони» наводить факт припинення офіцером із політичного виховання УПА самосуду над польським лісничим, якого підозрювали у вбивстві української родини²¹.

Хотів би також порушити питання методологічного характеру. Справа передовсім стосується способу використання автором вторинних джерел. Вибрав він назагал не найкращий метод застосування документації у справі поодиноких випадків порятунку поляків — переважно через дослівне цитування уривків інших праць, без будь-якої спроби їх критичного опрацювання. Інколи ці цитати задовгі й подають другорядну щодо теми інформацію. Такий метод справляє враження, що маємо справу з читанням

«текстової антології», а не з матеріалами, що походять зі власних досліджень. Без сумніву, певним виправданням для автора буде факт оприлюднення ним загальної цікавої інформації й, окрім цього, в окремих випадках інформації, що надзвичайно важко надається до верифікації (а то й узагалі вона неможлива). Однак у більшості випадків усе ж таки залишається можливість звернутися до оригінальних джерел, у тому числі й архівних. Тим більше, що Р. Недзелько частково використав доступні у варшавських сховищах матеріали (Архів нових актів, архіви Інституту національної пам'яті та осередку «Карта»). Попри зрозумілі труднощі, автор мав би послідовно прямувати до опису окремих випадків науковою мовою, без надмірного цитування, що, без сумнівів, дозволило б уникнути емоційної нарації, характерної для осіб, які у мемуарах викладають власний трагічний досвід, тим більше, що деякі із цитованих матеріалів мають виразну белетристичну форму, включно з діалогами.

Отже, як уже згадувалося вище, існує цілком реальна можливість для верифікації й уточнення списку греко-католицьких і православних священників, які рятували поляків від репресій із боку українського збройного руху, а також тих, що були за це упівцями замордовані. Грунтуючись на греко-католицьких єпархіальних шематизмах (в міжвоєнному періоді з'явилися також аналогічні офіційні публікації православної церкви), а передусім друкованих та архівних матеріалах, можна встановити не лише імена, прізвища, але й вік, дату прийняття священства, цивільний стан, а також перебіг парафіяльної служби цих осіб.

Емоційного забарвлення публікації надає також багаторазове, без жодних авторських коментарів згадування про накази ОУН своїм членам убивати власних матерів, сестер, жінок і дітей за те, що вони були польської національності. Не виключено, що, можливо, якийсь виродок допустився такого вчинку щодо жінки, але дуже вже сумніваюся, аби при цьому він керувався «патріотичними» мотивами. Роками вивчаючи українську літературу, що стосується згаданого питання, не вдалося знайти жодної вірогідної інформації щодо вбивства якимось членом українського визвольного руху близької йому людини за те, що та була, мовляв, польської національності. Тому не можна, наприклад, визнавати за достовірні такі факти, що згадуються у повідомленнях

¹⁹ Цит. за: *Pelczeń O. Dziesięć lat w bunkrze.* – Lublin, 1991. – S. 54.

²⁰ *Ibid.* – S. 103.

²¹ *Ibid.* – S. 51.

третіх осіб, які нібито десь там чули про такого роду злочини, або ж інформація про які була оприлюднена у пропагандистських радянських виданнях минулих років чи в дуже плідній останніми роками публіцистиці Віктора Поліщука та його попередника Едварда Пруса. Рецензент не знайшов жодного сліду згаданих убивств чи хоча б сліду такого наказу в архівних документах, як і жодної інформації про відповідний судовий процес у такій справі після війни в Польщі або Україні. Замордовані люди все ж таки мали найближчих родичів по польському боці, які по війні, без сумніву, нагадали б про себе, довідалися б про життя своїх матерів, сестер, тіток чи бабусь.

Загалом у деяких польських спогадах можемо знайти прізвища вбивць та їхніх жертв, але ця інформація настільки неконкретна, що важко однозначно кваліфікувати її суто як «вбивство з національних мотивів». Цінність цих публікацій знижує також той факт, що автори надають їм белетристичну форму з частими й довгими діалогами. Нерідко особи — учасники цих розмов — гинули у перебігу описуваних подій і вочевидь не могли відтворювати цих діалогів — отже, вони не що інше як літературна вигадка. Значна частина надзвичайно емоційних надрукованих споминів писалася через кілька десятиліть після подій, що також не сприяло вірогідності. До вбивств найближчих родичів у мішаних родин, без сумніву, доходило у часі польсько-українських сутичок, але чи вбивці керувалися лише національними мотивами? Вірогідно, були це звичайні побутові вбивства, які завжди мають місце в кожному суспільстві та періоді й у жодному разі не мають нічого спільного з національністю. Наприклад, командувач найбільшого загону польської самооборони у Пшебражі на Волині Генрик Цибульський у своїх споминах подає прізвища двох українців, які, на його думку, мали вбити власних дружин-польок²². Під час убивства у 1942 р. були вони німецькими поліцаями, а вже після вбивства вступили до лав УПА. То чи не втекли вони до українських партизанів, аби уникнути судового процесу або помсти зі сторони родини замордованої жінки? Г. Цибульський про ці випадки згадує на основі почутої інформації. Якщо в

дійсності ці події мали місце, то в основі могли бути звичайні сімейні конфлікти або садистські схильності чоловіків, а не етнічні питання.

Натомість у літературних джерелах зустрічаємо чимало фактів, що матерів, жінок, дочок — польок самовіддано захищали сини, чоловіки й батьки — українці, навіть ціною власного життя. Будучи за віровизнанням католичками й відвідуючи римо-католицький костюол, ці жінки найчастіше розмовляли вдома польською мовою, підтримували контакт із польською частиною родини. На Волині менше, але у Східній Галичині мішаних родин було настільки багато, що нерідко польками були матері греко-католицьких парохів, діячів культури й політики. Наприклад, полькою та відданою католичкою була мати Володимира Стахіва, керівника міністерства закордонних справ в уряді Ярослава Стецька, створеного ОУН у 1941 р. у Львові. Ця жінка загинула, але вже після війни й від рук представника польського управління громадської безпеки.

Також слід дуже обережно підходити до так званих урочистостей «свячення ножів». Запозичений образ «уманської різанини» згодом поширювався й пропагувався мандрівними кобзарями у співаних козацьких думах, а також у поезії польських романтиків²³. Використання його у контексті подій Другої світової війни й польсько-українського протистояння могло бути одним із методів так званої психологічної війни, що його застосовував пропагандистський апарат УПА задля залякування поляків. Адже

²³ Слід додати, що в романтичній поезії часто зустрічаємо також згаданий вище мотив злочину щодо найближчої особи (сестра забиває сестру, жінка – чоловіка). Польські й українські поети (Ю. Словацький, З. Красінський, А. Міцкевич, М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш) не оминають таких сцен. Трапляється, що причиною злочину було національне питання (це мала бути особиста жертва для поневоленого народу). М. Костомаров у трагедії під назвою «Переяславська ніч» подає постать Марини Лисеківної, котра, керуючись патріотичними почуттями, видає на смерть свого чоловіка-поляка, але прагне згинати разом із ним — без нього не хоче жити у цьому світі. Маємо тут справу з духовними ваганнями й непевністю, справжньою любов'ю, а не з умисним злочиним щодо найближчої особи, котра якоюсь мірою мала бути причетною до «українських патріотів двадцятого століття».

²² Див.: *Cybulski H. Czerwone noce.* – Warszawa, 1966. – S. 65, 104.

в 1943–1947 рр. ножі міг посвятити хіба що священник, який цілком втратив віру. У цьому випадку так само, як і щодо згаданих вище «вбивств матерів», відсутня будь-яка вірогідна інформація безпосередніх свідків подібних «макабричних містерій». Неодноразово згадувані у часопису «Na rubieżu» та інших публікаціях особистого характеру, такі звістки походять від «третіх осіб», або ж узагалі маловірогідні. Оповідає про них, наприклад, хтось, хто під час війни мав лише кілька років і не завжди зрозуміло, яким чином опинився під час такого «дійства» у «пасці лева», тобто в українській церкві. Або ж інший «свідок», який, нібито, випадково проходив уночі біля церкви та, зацікавлений світлом усередині, видерся по дошці до високо розташованого вікна й, мовляв, спокійно спостерігав за цією «упівською врочистістю»²⁴.

Не заперечуючи непоодиноких фактів надзвичайно брутального поведження українського підпілля з польською людністю²⁵, що у багатьох випадках не шкодувало навіть жінок і дітей, завданням історика, проте, є не піддаватися емоціям, але верифікувати наявну інформацію, а також ретельно оцінювати кількісні

виміри даного явища, щоби у випадку окремих фактів не писати про всезагальність подій.

Попри всі викладені вище зауваження й побажання, іноді, можливо, і дискусійні, слід визнати, що праця Р. Недзелька має важливе значення для польської історіографії польсько-українських стосунків періоду II світової війни та перших повоєнних років. Рецензована публікація становитиме основу для подальших досліджень, які, водночас верифікуючи вірогідність поданих автором відомостей і збагачуючи нас новими знаннями, сприятимуть беземоційному пізнанню складної дійсності тих років. Великою заслугою автора праці є те, що він зайнявся реєструванням гуманітарних учинків пересічних людей. Людей, які моральні питання ставили вище, аніж національні проблеми чи нав'язувану їм доктриною інтегрального націоналізму модель патріотизму.

Саме тому існує нагальна потреба продовження розпочатої Ромуальдом Недзельком справи, надзвичайно важливої для зрозуміння польсько-українських стосунків періоду II світової війни й перших повоєнних років. Це має бути спільний дослідницький проект, над яким працюватимуть історики Польщі та України, адже з'ясування всіх аспектів польсько-українських взаємин конче необхідне для розуміння вітчизняної історії як поляками, так і українцями.

²⁴ Чим іншим міг бути акт посвяти зброї, що віддавна застосовувався у різних арміях. Зброя в такому випадку розумілося оборонно (дефензивно), а не офензивно (наступально): мала вона бути оборонним знаряддям від завойовників. У міжвоєнній Польщі зброю і військове спорядження, а саме автомати, фінансовано суспільством у 1938–1939 рр., як дар для Війська польського на випадок нападу з боку гітлерівської Німеччини.

²⁵ На дуже істотну проблему у цій царині звернув свого часу у Польщі увагу Г. Мотика, пишучи, що в більшості випадків на брутальність убивств впливали не садистські нахили, а брак вогнепальної зброї у нападників (див.: *Motyka G. Próba spojrzenia na postępowanie z ciałami ofiar konfliktu. Walki polsko-ukraińskie w latach 1943–1948 // Kultura i Społeczeństwo. – Warszawa, 1998. – Т. XLII, № 3. – S. 113–124*). До речі, брутальність боротьби на Волині та у Східній Галичині загалом не була більшою, аніж у випадку так званої галицької різанини 1846 р., коли польські хлопці, під'юджувані австрійською владою, не лише по-звірячому вбивали польську ж шляхту, включно з жінками й дітьми, а й також глумилися над трупами жертв (див., напр.: *Dembiński S. Rok 1846: kronika dworów szlacheckich zebrana na pięćdziesiątą rocznicę smutnych wypadków lutego. – Jasło, 1896; Kieniewicz S. Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku. – Wrocław, 1951*).